

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.61–63.
- ¹⁵ Касьянов Г. Указ. праця. – С.90–91.
- ¹⁶ Парфиненко А.Ю. Указ. соч.
- ¹⁷ Ярошевский М.Г. Указ. соч. – С.6–33.
- ¹⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.84.
- ¹⁹ Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.230–232.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5295. – Арк.37–41.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Спр.6851. – Арк.15–22.
- ²⁴ Там само. – Спр.7092. – Арк.1–5.
- ²⁵ Там само. – Арк.14–19.
- ²⁶ Там само. – Арк.176.
- ²⁷ Там само. – Арк.31–39.
- ²⁸ Там само. – Арк.176.
- ²⁹ Там само. – Спр.6851. – Арк.15–22.
- ³⁰ Там само. – Спр.2922. – Арк.7.
- ³¹ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.89.
- ³² Там само. – С.86–87.
- ³³ Организация советской науки в 1926–1932 гг. – Ленинград, 1974. – С.356–357.
- ³⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.84.
- ³⁵ Ярошевский М.Г. Указ. соч. – С.6–33.
- ³⁶ Сорокина М.Ю. Русская научная элита и советский тоталитаризм (очень субъективные заметки)... – С.248–254.

The article examines the principles, on which material welfare of Ukrainian scientists during the period from establishment of Soviet authority in Ukraine and till the beginning of the World War II was based. The author shows the most significant aspects related to scientists' socio-economical status and life standard.

С.О.Матвеев, Г.В.Музиченко*

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ОТТО ФОН БІСМАРКА І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто внутріполітичну обстановку в Німеччині 1880-х рр., коли з метою зниження рівня соціальної напруги політичний клас був змушений піти на запровадження соціального страхування. Соціальне законодавство, народжене шляхом пошуку компромісів і згоди між депутатами райхстагу і О. фон Бісмарком згодом стало взірцем відповідного законодавства чи не для всієї Європи. Також ідеться про те, в яких формах уроки історичного минулого актуалізуються у соціально-політичних реаліях сучасної Німеччини.

30 липня 2008 р. виповнилася 110-та річниця від дня смерті князя Отто фон Бісмарка. 10 років тому ювілей канцлера було відзначено численними публікаціями в Німеччині та за її межами¹. Ювілейні врочистості розтягнулися майже на десятиріччя. Може здатися дивним великий контраст між оцінками діяльності засновника ІІ райху сучасниками «залізного канцлера» наприкінці

* Матвеев Станіслав Олександрович – д-р економ. наук, професор, завідувач кафедри політології Одеського державного економічного університету; Музиченко Ганна Вячеславівна – канд. політ. наук, доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.

його життєвого шляху, з одного боку, та відгуками істориків, політиків і публіцистів початку ХХІ ст., з іншого.

У чому полягає причина такої різниці в думках? Чому після того, як минуло століття, відбулася настільки значна зміна в оцінках Бісмарка та його справи? Дати відповіді на ці питання покликана ця стаття.

Зазначимо, що ці питання виникали не тільки в авторів. Особливої уваги заслуговують праці вчених Е.Цехліна, О.Мейера, В.Пака, В.Моммзена, К.Пріцколейта, П.Пешке, Е.Енгельберга та ін. Стаття ґрунтується на роботах перелічених німецьких авторів, а також на численних архівних документах часів Бісмарка.

Для усвідомлення сучасного сприйняття політики Бісмарка та його внеску у соціально-економічне життя німецького суспільства доцільно спочатку зупинитися на аналізі змісту тих нововведень, які канцлер запропонував німецькому суспільству, а вже потім порівняти їх вагомість для сучасного стану справ у Німеччині та у цілому в Європі.

Радикальному переоцінюванню піддалася, головним чином, соціально-політична діяльність канцлера, результатом якої стало запровадження за його ініціативою соціального («робітничого») законодавства. Ці акти, що поклали початок першому у світі (в подальшому – взірцевому) законодавству, були ухвалені протягом десятиліття й викликали невдоволення більшості населення тогочасної Німеччини та гірке розчарування в їх творця – Бісмарка. Великий страйк рурських гірників 1889 р., а також значний успіх соціал-демократичної партії на виборах у лютому 1890 р. слугували безперечним підтвердженням провалу соціальної політики Бісмарка, який того ж року пішов у відставку.

Сучасникам канцлера важко було до кінця усвідомити, в якій винятково складній соціально-економічній, політичній та духовно-моральній обстановці канцлеру та його прибічникам довелося робити перші кроки на шляху соціального реформування. Стан мільйонів людей в умовах запізненої у порівнянні з іншими європейськими державами індустріалізації був важким.

Грюндерська «гарячка» в економіці, що сталася слідом за заснуванням імперії, уже через два роки змінилася депресією, яка затягнулася з перервами до кінця ХІХ ст. За таких обставин будь-які заходи щодо запровадження обов'язкового страхування були досить проблемними. Суспільна думка Німеччини не виявила єдиного підходу щодо необхідності та сутності робітничого законодавства – академічні кола були переважно налаштовані на державницько-соціалістичний лад, а буржуазно-ліберальна інтелігенція будь-яке втручання держави в господарське життя оцінювала вороже. Бісмарку доводилось обходити гострі кути й досягати згоди з різними політичними силами у райхстагу. Проведенням через парламент робітничого законодавства канцлер ще раз продемонстрував, що політика – це мистецтво можливого. Ухвалення перших законодавчих актів, яке започаткувало страхування робітників через хворобу, нещасний випадок на виробництві, старість та інвалідність стало можливим лише ціною поступок, які значно погіршували в порівнянні з попереднім проектом стан застрахованих, і це також ставилося на карб канцлерові. У подальшому (по деяких видах страхування – уже до кінця 1880-х рр.) більшість вад було ліквідовано. Однак реальну користь від соціальних законів змогли відчути в Німеччині переважно наступні покоління.

Отто фон Бісмарк був сином свого часу. Університетська юридична освіта, здобута ще в юнацькі роки, поєднувалася в ньому з консервативно-становими переконаннями, заснованими на принципах патерналізму та «практичного християнства». Протягом восьми років він успішно управляв господарством у маєтку, що дістався йому у спадок після смерті батька (1839–1847 рр.). Із робітниками в нього склалися патріархально-дружні стосунки. Молодий граф

Бісмарк у ці роки неодноразово своїми вчинками доводив, що до християнських заповідей він ставиться поважно не тільки на словах, а й у житті².

Інтерес до соціальної проблематики, що проявився в молоді роки, залишився в нього і на посаді прем'єр-міністра Пруссії, коли 48-річний Бісмарк запросив до співпраці у 1863 р. одного з перших лідерів німецького робітничого руху – Фердинанда Лассалья, який мріяв про створення «добровільної робітничої асоціації під проводом держави»³. Бісмарк доброзичливо поставився до таких намірів, проте рання загибель Ф.Лассалья завадила їх здійсненню.

В об'єднаній Німеччині гострота «робітничого питання» різко зросла. Громадянська війна у Франції весною 1871 р., яка ввійшла в історію під назвою «Паризької комуни», загострила обстановку в Європі, зокрема в Німеччині. Особливу небезпеку для канцлера становила позиція радикального крила соціалістичного руху, яке заявило про себе як про «інтернаціоналістське» і перебувало під впливом К.Маркса та його прибічників. Занепокоєння Бісмарка викликала промова вождя соціалістів-інтернаціоналістів Августа Бебеля на установчому засіданні німецького райхстагу 25 травня 1871 р. «Коли у цей час Комуни придушено, – говорив А.Бебель, – я нагадую вам про те, що боротьба в Парижі – це лише невеличка бійка на підступах до фортеці, а головні події в Європі відбудуться в майбутньому. Не мине і декількох десятиліть, як бойове гасло паризьких пролетарів – «Мир хатам, бій – палацам!» – стане бойовим гаслом усього європейського пролетаріату».

Після об'єднавчого з'їзду в Готі (1875 р.), який закінчився злиттям двох напрямків соціалістичного руху в Німеччині – лассальянського та інтернаціоналістського, соціал-демократія продовжувала відстоювати гасло соціальної революції. У такій ситуації заради збереження соціальної злагоди Бісмарк вважав необхідним вивести «робітничий стан» із-під впливу соціал-демократів, застосовуючи щодо цієї партії найсуворіші заходи. Після того, як двічі посягали на життя Вільгельма I (в результаті одного з них імператор був тяжко поранений), Бісмарк домогся від райхстагу ухвалення в 1878 р. «виняткового закону проти соціалістів», хоча непричетність соціал-демократичної партії до терактів була очевидною.

Водночас Бісмарк усвідомлював неефективність суто репресивних заходів при вирішенні соціальних питань. Він і раніше (ще в 1860-х рр.) висловлював занепокоєння із приводу того, що робітник у сучасному суспільстві відчуває себе відчуженим та незахищеним, а тому шукає підтримки в «антидержавно налаштованих» соціал-демократів. Відтак держава повинна була захистити робітника системою соціального страхування. Але цю систему не можна обмежувати законодавчим «примусом до самопомогі», як того вимагали ліберали. Канцлер наполягав на тому, що страхування «робітничого стану» як складової частини «народного організму» повинно випливати із законних вимог робітника⁴. Страхові сплати, на його думку, «необхідно розглядати не як подачку, а як право на піклування, коли бажання робітника не може бути задоволене у зв'язку з його фізичним станом. Чому той, хто втратив працездатність на війні, або службовець, що дослужився до старості, повинні отримувати пенсію, а солдату праці у цьому відмовлено?»⁵.

На безправний стан робітника вказувала практика застосування ухваленого райхстагом 7 червня 1871 р. закону про відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві. Він надавав робітникам право звертатися до суду з вимогами компенсації за каліцтво, але реального механізму дії не мав. Правосуддя у 80–90% випадках робітникам у таких компенсаціях відмовляло⁶.

Тисячі багаторічних та, як правило, безрезультатних судових процесів проти підприємців ставали хорошою школою «класового виховання» та досить часто приводили робітників до соціал-демократичних організацій. Саме тому представники великого капіталу швидко усвідомили політичну непривабливість для

них закону 1871 р. Восени 1878 р. розпочалося поживавлене обговорення проблеми робітничого страхування.

Промисловці у 1880 р. створили спілку підприємців, яка наполягала на скасуванні закону 1871 р. Основні вимоги промислових кіл до нового закону про страхування від нещасних випадків були сформульовані наближеним до Бісмарка комерц-радником Луїсом Бааре⁷. Проект Л.Бааре, внесений 30 вересня 1880 р., отримав схвалення Центрального союзу німецьких промисловців та в основних рисах знайшов відображення у статтях закону, ухваленого 6 червня 1884 р.

Перший урядовий проект закону про страхування від нещасних випадків на виробництві було представлено райхстагу 15 лютого 1881 р., тобто слідом за оголошенням у ряді міст у відповідності до «виняткового закону проти соціалістів» «малого стану облоги»⁸. Він передбачав у деяких галузях промисловості страхування від нещасних випадків усіх робітників та службовців, якщо їх річний заробіток не перевищував 2000 марок. Через втрату працездатності на строк понад чотири тижня потерпілому призначалася пенсія в розмірі двох третин заробітку. Страхові внески розподілялися наступним чином: 2/3 від підприємця і третина від робітників. Робітники, які мають річний заробіток 750 марок та менше, звільнялися від внесків, а їх частка перекладалася на плечі держави. Передбачалося також створення імперського страхового відомства.

Із різкою критикою законопроекту виступили ліберали. Основний вогонь критики вони спрямували не на вади урядового проекту (малий розмір пенсії, 4-тижневий «очікувальний строк», вузьке коло застрахованих тощо), а на «державницько-соціалістичний принцип», що полягав, на їх думку, в обов'язковості страхування, державному внеску, втручанні держави у взаємини, між робітниками та підприємцями. На протигагу урядовому законопроекту ліберали намагалися внести свій проект розширеного та доповненого закону про відповідальність підприємців 1871 р.

Ставлення католицької Партії центру до урядового законопроекту було суперечливим. Поєднавши у своїх лавах селян та поміщиків Південної, Західної Німеччини та Сілезії, баварських сепаратистів, ліберальних буржуа Райнсько-Вестфальської області, ремісників, дрібних торговців, частину католиків-робітників, Партія центру дбала лише про одне – про зміцнення свого впливу серед католицького населення Німеччини. Поведінка лідерів цієї партії була непослідовною. Вони намагалися створити у виборців видимість, начебто переймаються не тільки питаннями страхування, але й соціальною перебудовою суспільства в дусі «корпоративно-соціалістичних ідей» Ф.Гітце. За ступенем наближення центру та уряду до аграріїв у партії брали гору консервативні елементи (їх представник – Ф.Гітце), тоді, як ліберальні (Віндгорст, фон Гертлінг) поступово переходили в табір консерваторів. Це рельєфно проявилось під час обговорення в комісії урядового законопроекту.

Комісія, обрана райхстагом для обговорення першого проекту закону про страхування від нещасних випадків, приступила до роботи 28 квітня 1881 р.⁹ До її складу входили 8 консерваторів, 7 націонал-лібералів, 3 прогресиста, двоє членів інших ліберальних об'єднань. Соціал-демократи представлені не були. Референтом у комісії був один із лідерів Партії центру – фон Гертлінг. Він відверто захищав інтереси акціонерних страхових товариств, вимагаючи, щоб закон гарантував їм право на існування. Його активно підтримували прогресисти, які, однак, вимагали тепер поширення закону про відповідальність підприємців на сільське господарство. Націонал-ліберали, добре усвідомлюючи непопулярність страхових акціонерних товариств, не ризикнули виступити на їх захист, але домагалися збереження приватних страхових контор.

Великі розбіжності в комісії виникли у питанні створення імперського страхового відомства. Консерватори та ліберали погоджувалися на заснування цього відомства, представники центру заперечували.

Партія Центру у комісії постала перед вибором – об'єднатися з лібералами на основі визнання імперського страхового відомства та тим самим зберегти у проекті приватні страхові установи або пожертвувати цими установами, поєднатися з консерваторами, попередньо виторгувавши у них згоду на заміну імперського відомства земельним. Католицька партія обрала другий шлях. Лідери центру шукали згоди з урядом, хоча в очах виборця центр незмінно бажав удавати партію, яка перебуває в опозиції до уряду.

Вибір центру на користь консерваторів був визначений не стільки бажанням ліквідувати імперське відомство як символ «державного всесилля», скільки намаганням вступити в більш тісний контакт із консерваторами та продовжити співробітництво, розпочате під час дебатів із питань про митні збори. Із цією метою вони не зупинилися навіть перед тим, щоб полишити на власну долю католицькі страхові товариства, створені серед селян Західної Німеччини. Консерватори погоджувалися на заміну імперського відомства земельним. Вони також готові були надати окремим підприємцям право відкривати власні страхові установи. Нарешті, ідучи назустріч вугільним королям Райнсько-Вестфальської області, Партія центру домоглася того, щоби новий порядок страхування залишив у недоторканності давні гірничі каси, що перебували під безпосереднім контролем підприємців.

Комісія не ухвалила жодної з поправок до урядового проекту, спрямованих на його вдосконалення. Консерваторам та депутатам центру довелося погодитися із пропозицією ессенського робітника-металіста Штецеля (який увійшов до складу комісії від Партії центру) про зменшення періоду очікування при отриманні пенсії потерпілим з 4 до 2 тижнів, але й це серйозного значення не мало, оскільки ніхто з членів комісії не вірив в те, що проект стане законом.

Зробивши новий крок у бік зближення з консерваторами та урядом, лідери центру без вагань почали переконувати громадськість у тому, що католицька фракція у райхстагу залишається непримиренною супротивницею влади.

Головний друкований орган партії – газета «Germania» – мотивуючи заміну у проекті імперського відомства земельними страховими відомствами, відверто підкреслювала партикуляристські моменти, які були причиною такого стану. Лідерам центру політично вигідно було представляти в очах виборців католицьку партію в ролі опозиційної, переконати пересічного громадянина в тому, що «культуркампф» усе ще триває¹⁰.

З особливою жорстокістю преса центру нападала на участь держави у страховому фонді. Бісмарк у своїх виступах ставив у безпосередній зв'язок високі митні збори та непрямі податки з витратами на соціальне забезпечення. Тому католицькій та ліберальній пресі нескладно було переконати громадянина в тому, що державна доплата – передвісник нових непрямих податків та подорожчання товарів народного споживання.

Лідер націонал-лібералів Бамбергер також спростував державний внесок та весь проект у цілому як поступку, зроблену соціал-демократії. Звинувативши Бісмарка у цезаризмі та підкупі робітників за рахунок державної скарбниці, Бамбергер намагався залякати райхстаг загрозою подібних «соціалістичних експериментів»¹¹.

Різко заперечував проти державного внеску лідер прогресистів Є.Ріхтер. Він намагався представити справу таким чином, начебто доплата держави у страховий фонд на користь низькооплачуваних робітників буде покриватися за рахунок селян та ремісників. Підкресливши, що канцлер наполягає на державному внеску, намагаючись знайти уряду моральне виправдання в очах робітників че-

рез різке подорожчання продуктів харчування (наслідок високих митних зборів), Ріхтер вимагав звільнення робітників від страхових внесків, оскільки це – прямий податок на них, тоді, як канцлер урочисто обіцяв звільнити робітників від прямих податків, замінивши їх непрямими. Подальший хід міркувань Ріхтера показує, що під вимогою полегшити стан робітників приховувалося бажання прогресистів зберегти закон про відповідальність 1871 р. в найбільш недосконалих його рисах¹².

Негативну оцінку урядового законопроекту дали депутати соціал-демократичної партії. Під час першого читання урядового законопроекту 4 квітня 1881 р., А.Бебель висміяв намагання канцлера боротися із соціал-демократією за допомогою «позитивних» заходів. «У пояснювальній записці говорилося, – заявив А.Бебель, – що законопроект завдячує своїм походженням тій обставині, що при обговоренні закону проти соціалістів було обіцяно боротися з соціал-демократією також і позитивними заходами, спрямованими на поліпшення добробуту робітників. Звідси ми із задоволенням з'ясували, що власне ми виявляємося винуватцями проекту... Тому, – іронічно підсумував він, – ми намагатимемося надати законопроекту такого вигляду, щоб він дійсно придатний був та корисний для боротьби з соціал-демократією»¹³.

А.Бебель особливу увагу приділив роздумам канцлера із приводу тягара, покладеного законопроектом на підприємців, який робив їх нездатними конкурувати із закордоном, і рекомендував канцлеру в інтересах «потерпілих» (так Бісмарк називав промислових магнатів) скликати міжнародну конференцію індустріальних держав та запропонувати їм видати аналогічний закон. У такому випадку канцлер міг бути впевнений, що робітники тих держав підтримають німецький уряд та примусять своїх правителів наслідувати приклад німців.

Під час виступу 1 червня 1881 р. А.Бебель, перш за все, піддав критиці включення у закон двотижневого періоду очікування, що означало не тільки ущемлення прав робітників (у 80% всіх нещасних випадків потерпілі не отримували допомоги), але й порушення елементарного права – якщо страхування по хворобі прийнято вважати справою самих робітників, то страхування від нещасних випадків на капіталістичному підприємстві – справа суто підприємців, і робітники не зобов'язані сплачувати внески у страховий фонд. А.Бебель вимагав удосконалити урядовий законопроект і висунув конкретні пропозиції, засновані на переконливих економічних розрахунках¹⁴.

Депутати відмовилися підтримати навіть найменші вимоги, спрямовані на вдосконалення законопроекту. Тільки представник німецьких консерваторів Клейст-Ретцов, який переймався тим, що ліквідація пенсійного забезпечення сільськогосподарських робітників сприятиме посиленню міграції трудового населення зі Східної Пруссії на захід та в міста, підтримав вимогу соціал-демократів та прогресистів про включення до лав застрахованих сільськогосподарського пролетаріату. Це зустріло заперечення депутатів центру і було відхилене райхстагом¹⁵.

Проект закону про страхування від нещасних випадків разом із поправками комісії райхстаг ухвалив у третьому читанні. Єдиною суттєвою поправкою комісії виявилася ліквідація державної доплати у фонд страхування робітників із річним заробітком менше 750 марок. Ліквідація параграфу про державний внесок викликала роздратування канцлера, який розраховував використати це питання у передвиборчій агітації. Ще під час другого читання законопроекту в райхстагу 23 травня 1881 р. канцлер заявив на прийомі на честь депутатів: «Я не поставлю свого підпису під жодним законом, який обернувся б тягарем для бідного робітника»¹⁶. Через три дні на спеціально скликаному прийомі канцлер енергійно переконував депутатів від імперської партії погодитися на включення до проекту державного внеску і різко засуджував «короля Штумма» (так Бісмарк відтоді називав відомого сталевого магната) за його відверту відмову

приєднатися до планів канцлера про створення державної системи страхування¹⁷. Однак імперські консерватори виявили бажання радше віднести витрати по страхуванню від нещасних випадків на користь підприємців, ніж допустити педантичних державних службовців до контролю над страховими відомствами.

Проте Бісмарк твердо вирішив наполягати на державному внеску. На його вимогу бундесрат відхилив ухвалений райхстагом законопроект¹⁸. У середині серпня 1881 р. радник канцлера професор А.Вагнер заявив, що 150 млн марок, які повинні надійти в касу від запланованої урядом тютюнової монополії, будуть спрямовані на створення фонду страхування робітників по старості та інвалідності («спадщина знедолених»), а проурядова преса розцінила нові вибори в райхстаг як усенародний плебісцит із приводу «соціальних» планів канцлера¹⁹.

Передвиборча кампанія 1881 р. проходила в обстановці посилення поліцейських заходів. Понад 600 активістів соціал-демократичної партії були заарештовані. Канцлер неодноразово повторював, що не зупиниться перед достроковим розпуском райхстагу і готовий це робити доти, поки не отримає необхідної більшості для схвалення своїх соціальних планів.

За таких обставин населення негативно сприйняло соціальні обіцянки урядового блоку. До того ж підвищення митних зборів на продукти харчування спричинило зростання цін. У 1881 р. непрямі податки на предмети народного споживання обійшлися населенню у 130 млн марок²⁰.

Зниження життєвого рівня населення і посилення репресій прямо відбилося на результатах виборів, які обернулися повною поразкою консерваторів. Значних збитків зазнали й націонал-ліберали – їх чисельність у райхстагу зменшилась удвічі. Кампанія проти митної та податкової політики уряду, яку вели прогресисти, увінчалася успіхом. Соціал-демократична партія провела до райхстагу 12 депутатів.

Бісмарк не приховував розчарування від результатів виборів. Спектакль, розіграний ним у зв'язку з нещирим бажанням піти у відставку, мав призначення залякати лідерів буржуазних та юнкерських партій, зробити їх більш прихильними до внутрішньополітичних акцій уряду. Водночас Бісмарк говорив про готовність уряду вступити у тісну співпрацю або із центром, або з лібералами. Такого роду приманка була розрахована перш за все на католицьку партію, на підтримку якої канцлер розраховував. На початок листопада 1881 р. за допомогою консерватора барона фон Гаммерштайна Бісмарк встановив тісний зв'язок із Партією центру, хоча католицькі лідери на шпальтах преси продовжували створювати видимість опозиції до канцлера.

Упевнений у лояльному ставленні до урядової програми не тільки консерваторів, а також і центру та націонал-лібералів, Бісмарк оголосив у райхстагу 17 листопада 1881 р. «височайше послання кайзера», в якому у загальному вигляді були сформульовані соціально-політичні плани на найближче десятиліття. Послання обіцяло робітникам запровадження страхування від хвороб, нещасних випадків, допомоги по старості та інвалідності. Здійснюючи тиск на депутатів, які не погодились ухвалити на минулій сесії законопроект канцлера, Бісмарк зробив демонстративну поступку центру. Уряд готовий до участі Партії центру у зціленні соціальних хвороб за допомогою «корпоративних товариств». Саме про такі «товариства» йшлося у виданій у 1881 р. книзі Ф.Гітце «Капітал і праця», де теоретик католицького корпоративного соціалізму прихильно ставився до першого урядового законопроекту щодо страхування робітників.

Зимова сесія 1881–1882 рр. завершила роботу 30 січня, так і не почавши розглядати новий законопроект про соціальне страхування, який уряд не поспішав виносити на обговорення. Ідучи назустріч колам, які намагалися перекласти тягар страхування від нещасних випадків на плечі самих робітників, уряд вирішив реалізувати бажання промислових магнатів у проекті лікарняно-

го страхування. Крім того, цей проект переслідував іншу мету – обмежити у правах вільні каси.

Проект лікарняного страхування робітників було представлено на розгляд нової сесії райхстагу 29 квітня 1882 р., а 8 травня того ж року почалося обговорення нового проекту закону про страхування робітників від нещасних випадків²¹.

Проект лікарняного страхування охоплював більш широке коло трудящих, ніж законопроект про страхування від нещасних випадків. Водночас передбачалося, що постраждалі від виробничого травматизму повинні були протягом 13 перших тижнів передаватися на догляд лікарняних кас²². Лікарняне страхування, таким чином, певною мірою підміняло страхування від нещасних випадків, оскільки відшкодування збитків у 95–98% загальної кількості нещасних випадків великим тягарем лягало на лікарняні каси.

Однак цим не вичерпувалися поступки, зроблені урядом на користь підприємців. Новий проект закону про страхування від нещасних випадків, внесений на розгляд райхстагу слідом за проектом лікарняного страхування, більш відповідав інтересам великої буржуазії, ніж перший. При збереженні основних рис першого законопроекту (щодо розміру виплат, кола осіб, які підлягають страхуванню), новий проект урізав із намірами Бісмарка вже не передбачав створення імперського страхового відомства, а всю повноту влади передавав об'єднанням підприємців.

Увагу депутатів було переважно зосереджено на проекті лікарняного страхування, тісно пов'язаного із законом про страхування від нещасних випадків. Депутати націонал-ліберальної партії у цілому позитивно зустріли урядовий проект. Вочевидь, переговори канцлера з лідерами націонал-лібералів не залишилися безрезультатними. «Думка про те, що виплати у випадку нетривалої непрацездатності відшкодовуються з фондів лікарняних кас, – заявив Ласкер у райхстагу 15 травня 1882 р., – мені симпатична, а це заслуга ліберальної партії». Розуміючи, однак, що такі «заслуги» націонал-лібералів позбавили цю партію на нещодавніх виборах половини депутатських мандатів, Ласкер останню частину промови присвятив критиці обох законопроектів, не пропонуючи при цьому ніяких конкретних пропозицій щодо їх удосконалення. Ласкер різко засудив злиднений розмір лікарняних виплат (приблизно 1 марка на день, а у випадку перебування робітника в лікарні – 33 пфеніга), справедливо вказуючи, що цієї суми недостатньо для існування родини з 3–4 осіб²³.

Однак справжня причина відмови націонал-лібералів від державного внеску на користь страхування робітників від нещасних випадків залишалася попередньою – небажання допустити державних службовців до контролю за фондом страхування від нещасних випадків, який за новим проектом повинен був цілком перебувати в руках підприємців.

Центр зустрірів обидва проекти мовчазним схваленням. Ніхто з представників католицької партії під час першого читання законопроекту про лікарняне страхування не виступав. Газета «Germania» знаходила нові проекти страхування більш вдалимими, ніж раніше²⁴. Щоправда, видання змушене було визнати 20 травня, що корпорації підприємців, передбачені в новому проекті, були досить далекими від обіцяних Партією центру корпорацій (у дусі Ф.Гітце), які покликані суміщати функції страхових, кредитних установ, споживчих та збутових кооперативів і у кінцевому рахунку призвести до перебудови суспільства²⁵. Однак католицька преса продовжувала завіряти читачів у тому, що лідери центру у райхстагу продовжують домагатися від уряду створення подібних корпорацій.

Між тим, обидва урядових законопроекти про страхування робітників 1 червня 1882 р. були передані на розгляд комісії, що складалася з депутатів консервативної, ліберальної та католицької партій. Остання займала проміжне місце між консерваторами та лібералами і мала вплив при вирішенні основних питань²⁶.

Комісія зволікала з роботою над проектом до весни 1883 р. Бісмарк знов у категоричній формі вимагав від депутатів якомога скоріше затвердити державний бюджет на 1884–1885 рр. та ухвалити закони про соціальне страхування. Погрози канцлера справили вплив. 19 квітня 1883 р. райхстаг приступив до другого читання проекту лікарняного страхування робітників.

Під час обговорення законопроекту, що затягнулося до літа 1883 р., прогресисти та націонал-ліберали наполягали на включенні до системи страхування сільськогосподарських робітників. Вони розраховували, що центр та частина консерваторів, які не бажали включення цього, провалять при голосуванні весь законопроект. Однак більша частина консерваторів, яка намагалася звільнити юнкерів від витрат на благодичність, висловлювалися за поширення лікарняного страхування на сільськогосподарських робітників. Тоді Віндгорст виступив із погрозою, якщо райхстаг схвалить включення до системи страхування сільських робітників, то центр проголосує проти законопроекту у цілому²⁷.

Пропозиція депутатів центру про ліквідацію у проекті пункту 1-а (за яким лікарняне страхування поширювалося на сільських батраків) було ухвалене більшістю в 2 голоси («за» 136, «проти» 134). Законопроект було ухвалено в райхстагу 216 голосами проти 99. За схвалення проекту голосували консерватори, центр, більша частина націонал-лібералів, поляки (12 деп.). Проти подали голоси прогресисти, частина сецесіоністів, ельзасці. Соціал-демократи також проголосували проти²⁸.

Закон про лікарняне страхування робітників, попри численні вади, був великим досягненням у галузі соціальної політики. Перш за все, в основу закону було покладено принцип обов'язковості страхування. Новий закон розширив коло осіб, які підлягали страхуванню²⁹.

Після ухвалення закону райхстаг зайнявся новим проектом страхування робітників від нещасних випадків. Ліберали та прогресисти, не вносячи позитивних пропозицій, наполягали на безумовному відхиленні нового урядового законопроекту. Депутати від центру, підтримуючи законопроект, вимагали ліквідації державної доплати у фонд страхування від нещасних випадків. Замість цього вони запропонували перекласти на робітників частину видатків, мотивуючи це намаганням досягти більшої участі представників пролетаріату в організації та управлінні страховими товариствами³⁰.

Після ухвалення закону про лікарняне страхування, згідно з яким компенсація 97% всіх нещасних випадків стала обов'язком лікарняних кас, ніхто з депутатів не наважився вимагати участі робітників у витратах на страхування решти 3% виробничих травм. Водночас представник центру Гертлінг запропонував знизити період очікування з 13 до 4 тижнів і тим самим полегшити тягар лікарняних кас. Однак при голосуванні в комісії за резолюцію, яка містила рекомендацію авторам майбутнього, третього, урядового законопроекту, депутати центру не наполягали на зменшенні періоду очікування. Резолюція, прийнята в комісії 12 червня 1883 р., повністю спростувала другий урядовий законопроект. Вона рекомендувала 13-тижневий період очікування для отримання виплат по страхуванню від нещасних випадків.

Райхстаг не встиг розглянути резолюцію комісії, оскільки в липні був розпущений на канікули. Тому обговорення третього законопроекту про страхування від нещасних випадків почалося тільки в березні 1884 р. При розробці цього законопроекту Бісмарк вирішив повністю відмовитися від державної доплати у страховий фонд.

Третій проект страхування робітників від нещасних випадків відрізнявся від попередніх перш за все тим, що сильно звужував коло осіб, які підлягали страхуванню. Бісмарк виправдовував цю обставину тим, що звуження кола застрахованих допоможе йому заручитися згодою депутатів райхстагу. Водночас

він обіцяв у найближчому майбутньому поширити закон на нові галузі промисловості та сільське господарство³¹.

Розмір пенсій та виплат постраждалим від нещасних випадків та членам їх родин проект залишив без змін. Як організації, покликані здійснювати страхування, проект передбачав професійні товариства (корпорації) підприємців. Статут об'єднань повинні були визначати самі підприємці, у проекті містилися лише деякі орієнтовні норми. Товариства підприємців створювалися по всій країні, поділялися на об'єднання за класами небезпеки виробництва для визначення фінансових відрахувань від кожного підприємця. Крім того, передбачався поділ на секції за географічною ознакою. Внески з окремих капіталістів повинні були стягуватися в кінці року за тарифом, визначеним імперським об'єднанням за класом небезпеки виробництва³².

Проект передбачав участь робітників у діяльності корпорацій підприємців, але вона була ілюзорною. Робітники повинні були брати участь у роботі третейських судів та в робітничих комітетах. Цим установам відводилася роль контролерів за дотриманням техніки безпеки на виробництві, вони могли брати участь у розслідуванні причин нещасних випадків на заводах та фабриках. Робітничі представники обиралися з числа членів правління місцевих або фабричних (обов'язкових) лікарняних кас, які перебували під контролем підприємців.

Уже перші виступи депутатів націонал-ліберальної партії та партії вільнодумців (таку назву отримало об'єднання, куди в березні 1884 р. ввійшли прогресисти та сецесіоністи) показали, що ліберальна опозиція не має принципових заперечень проти проекту у цілому. Гайдельберзька програма націонал-ліберальної партії, ухвалена 1884 р., остаточно спростувала фритредерські ідеї, повністю підтримала внутрішню та зовнішню політику канцлера.

Депутати від партії вільнодумців (Freisinnigen) були занепокоєні долею приватних страхових контор та акціонерних товариств. Представляючи в райхстагу інтереси дрібних власників акцій, вільнодумці намагалися добитися збереження приватного страхування. Коли їх пропозиції в комісії не знайшли підтримки серед клерикально-консервативної більшості, вільнодумці під час другого та третього читань піддали значній критиці проект. Під час виступу 15 березня 1884 р. Гірш основну частину своєї промови присвятив захисту вільних кас та приватних страхових установ. Він нападав на проект у цілому, заявляючи, що неприпустимо перекладати основну масу витрат на лікарняне страхування. Заперечуючи націонал-лібералу Ехельгойзеру, який стверджував, що робітник у змозі самотужки покрити витрати на страхування, Гірш навів дані про те, що заробітки робітників протягом років залишаються без змін, а тому закон про лікарняне страхування, який перебуває у безпосередньому зв'язку з новим законопроектом про страхування від нещасних випадків, уже погіршив матеріальний стан робітників.

Гірш звернув увагу депутатів на те, що дрібні підприємці, які не беруть участі у системі страхування за новим проектом, змушені у випадку виробничої травми виплачувати робітникові, згідно з п.120 Промислового статуту, 100% його заробітку³³. Вимагаючи, з одного боку, поширення страхування на всі підприємства незалежно від їх розміру та на сільське господарство, він, з іншого боку, робив націонал-лібералам абсолютно безнадійні пропозиції добитися заміни урядового проекту законом про відповідальність підприємців.

Урядовий законопроект енергійно підтримували консерватори та Партія центру. Лідер католицької партії барон Ґертлінґ виступив проти включення сільсько-господарських робітників. Він завіряв депутатів райхстагу, що у сільському господарстві виробничі травми та випадки смерті від них бувають частіше всього від того, що робітники самі калічать себе, перебуваючи в нетверезому стані³⁴.

Депутати соціал-демократичної фракції засудили зведення у проєкті кола осіб до тих категорій робітників, які були охоплені законом про відповідальність 1871 р. Це призвело до того, що навіть робітники, зайняті на будівництві, яке за класифікацією небезпечності виробництва посідало друге місце (після виготовлення пороху та динаміту), узагалі були виключені з системи страхування від нещасних випадків. Виступаючи від соціал-демократичної фракції, Фольмар вимагав включити у проєкт страхування робітників усіх категорій, включно із сільськогосподарськими.

Третій урядовий законопроект зі змінами, продиктованими здебільшого католицькою партією, був ухвалений райхстагом і 6 липня 1884 р. став законом про страхування робітників від нещасних випадків. У подальшому він був поширений на транспортних робітників (28 травня 1885 р.), на зайнятих у сільському, лісовому господарствах (5 травня 1886 р.), будівництві (11 липня 1887 р.) та морському пароплаванні (13 липня 1887 р.).

Соціальні закони 1883, 1884 та 1889 рр. не могли, звичайно, зняти внутрішньополітичну напругу. Суперечності між великими обіцянками, які Бісмарк давав від імені кайзера, та реальними перевагами, отриманими населенням у ці роки від законів про робітниче страхування, посилили невдоволення всередині пролетаріату.

Численні серйозні вади соціального законодавства 1880-х рр. були зумовлені не тільки об'єктивними обставинами, що впливали з тогочасних реалій. Бісмарк поставив перед собою мету – у найкоротший строк приступити до створення системи робітничого страхування. Щоб домогтися від райхстагу ухвалення необхідних законів йому доводилося демонструвати дива спритності та кмітливості. Схиляючи на свій бік депутатів, які представляли інтереси великої індустрії, Бісмарк обіцяв їм високі митні збори на імпорту заліза та сталі, депутатам-аграріям – бар'єри при ввезенні продовольчих товарів. Виконання обіцянок, а також постійні поступки депутатам, які погіршували урядові законопроекти, викликали невдоволення серед населення та серйозно підривали авторитет самого канцлера. Бісмарк усе це усвідомлював, але від реалізації власної мети не відступав. Адже соціальне законодавство він розглядав не тільки як «позитивний захід» протидії «небезпечним спрямуванням» соціал-демократії, але і як надійний захист від партикуляризму, у чому він підозрював (і небезпідставно) не тільки депутатів центру, а й значну частину своїх союзників – консерваторів.

Соціальне законодавство Бісмарк розглядав як важливий крок на шляху до реалізації ще одного важливого задуму – закріплення територіальної єдності держави. Тож соціальне примирення повинно було стати надійною запорукою цього. Формально ґарантом такої єдності, згідно з конституцією держави (ст.4), були імперські (загальнонімецькі, а не окремих земель) відомства, які контролювали на місцях різноманітні інституції, створені для проведення господарської, культурної та соціальної політики.

Тут, однак, канцлера спіткала невдача. Німецька демократія ще раз проявила свою незрілість. Райхстаг відмовив Бісмарку в його вимогах поповнювати страхові фонди з імперського бюджету, переклавши цей тягар на окремі землі. Це рішення також відіграло негативну роль в установленні розміру пенсійних виплат. Відтак ідея федералізму знов узяла гору над ідеєю єдності. Необхідні були довгі десятиліття на виправлення вад робітничого законодавства.

Бісмарк, безперечно, був державним діячем великого масштабу, він усвідомлював, що продукує соціальне законодавство «на зростання», здатне відігравати консолідуючу роль у суспільстві. Йому вдалося не тільки переконати більшість депутатів райхстагу, але й здійснити, за його ж виразом, прорив у майбутнє, що започаткував перебудову самого принципу взаємовідносин між соціальними класами – у результаті змінився громадсько-правовий статус робітника. Саме обго-

ворення та ухвалення цих законів сприяло консолідації німецького політикума у 1880-х рр. По-перше, ухвалення райхстагом такого законодавства продемонструвало, що політичні партії, попри суттєві розходження в поглядах, здатні дійти згоди. По-друге, саме у цьому десятилітті у проводі соціал-демократичної партії склалося реформістське крило, представники якого брали активну участь в обговоренні соціальних законів та вносили конструктивні пропозиції щодо їх поліпшення. Негативне голосування соціал-демократичної фракції при ухваленні робітничого законодавства не означало такого ж ставлення до державної соціальної політики взагалі. Август Бебель, як самостійний, незалежний політик, вдало зберігав єдність партії та толерантно ставився до членів проводу, які висловлювалися за ідеї «державницького соціалізму».

Процес вдосконалення соціальних законів почав набирати обертів у наступні десятиліття. Поширювалося коло застрахованих, збільшувалися розміри виплат, зростали витрати держави на соціальні програми. У середині 1890-х рр. вони становили майже 2 млрд марок – сума на ті часи досить велика. Понад 100 років тому німецьке суспільство ще не було готове піти на такі витрати. Парадокс, однак, у тому, що ухвалені за ініціативою Бісмарка соціальні закони, обернувшись для сучасників додатковим фінансовим тягарем, полегшили життя майбутнім поколінням.

Позитивні результати соціальної політики першими відчули на собі висококваліфіковані робітники – головна опора соціал-демократів. Одна з основних задумок канцлера – примирення «робітничого стану» з державою, реалізовувалася через посилення реформістського крила у соціал-демократії, якому в подальшому вдалося перехопити у консерваторів ініціативу у вирішенні соціальних проблем. Період 1890-х рр. німецькі історики вважають часом зародження сучасної соціальної політики³⁵.

Однак рис зразкового соціального законодавства Німеччини набуло вже після Другої світової війни. Принцип «загальнолюдської солідарності» у страхуванні, проголошений Бісмарком, здобув підтримку з боку канцлера ФРН Людвіга Ергарда. У межах створюваної ним «правової та соціальної держави» системою страхування за рахунок бюджету були охоплені всі прошарки населення. Ухвалений 10 травня 1967 р. закон про стимулювання стабільності та економічного зростання створював механізм розв'язання важкої проблеми «квадратури кола» – поєднання високих темпів економічного зростання, низького рівня інфляції з величезними фінансовими витратами на потреби «всеохоплюючої» системи соціального страхування.

Наступний крок на шляху до «держави добробуту» було зроблено у 1970 р. Створення за участю соціал-демократів соціал-ліберальної урядової коаліції відкрило шляхи фінансовим потокам, які не тільки дозволили залучити до системи страхування практично всі прошарки населення, але й надали можливість державі взяти на себе відповідальність «за всі ризики її громадян». У «державного Левіафана», за визначенням німецького історика Кристофа Заксе, проявилася тенденція «з перетворення на генерального агента з благоустрою життя» кожного громадянина³⁶. Кульмінації ця тенденція набула у 1980-х рр., коли держава у своїй регуляторній діяльності намагалася охопити кожен з мікроструктур суспільства. Економічним результатом такого (за виразом А.Лабіша) «вульгарного кейнсіанства» стало створення великого внутрішнього боргу, який, зокрема, у 2005 р. сягнув суми в 1 трлн 400 млн євро, тобто приблизно 36 тис. євро на кожного жителя ФРН. На потреби соціального страхування в найближчі роки необхідно буде 7000 млрд євро, або 28 річних бюджетів держави³⁷.

Але не тільки ці астрономічні витрати почали викликати занепокоєння серед німецької громадськості. Доба глобалізації перед кожною державою і кожним її мешканцем порушує нові завдання, для розв'язання яких необхідне

зовсім інше уявлення про світ. У такому ракурсі сучасний суспільний устрій, до якого входить система найбільш зразкового соціального страхування, перестає бути форою, яка надає йому домінування в міжнародному економічному суперництві перед іншими країнами. Досить швидко формується інформаційне суспільство, яке також виставляє до кожної людини нові вимоги. Зростаюча вертикальна та горизонтальна соціальна мобільність вимагають від людини підвищеної функціональної (а не просто зовнішньо заданої) дисципліни. Не конвеєр тепер привчає людину до дисципліни праці (це справа автоматів та роботів), а управлінська діяльність, яка вимагає ініціативи та самодисципліни. Соціальна дисципліна виражається в потребі у самоосвіті, у підвищенні рівня власної професійної кваліфікації, у набутті здатності включення своєї праці у глобальну інформаційну мережу.

У такій ситуації переваги німецької системи соціального страхування обертаються тіньовим боком. У значної частини суспільства починають відмірати стимули до плекання самодисципліни. На це ще у 1997 р. звернув увагу проф. А. Барінг: «Держава добробуту поширила свою благодійність настільки, що сьогодні і широкі верстви населення з середніми доходами стали об'єктами уваги з боку соціального страхування. Соціальна держава більше не орієнтована на надання допомоги лише групам маргіналів і тим, хто потребує допомоги»³⁸.

Зростання утриманських настроїв в умовах погіршення демографічної ситуації стало предметом жвавих дискусій. Одна з них була присвячена проведеній у Дюссельдорфі зустрічі архієпископа Йоахима з викладачами вищих навчальних закладів, в якій взяли участь представники різних громадсько-політичних і релігійних кіл. Зустріч була присвячена проблемі реформування соціальних відносин у Німеччині. Девізом її став заголовок меморандуму конференції німецьких єпископів «Розмірковувати соціально по-новому» (12 грудня 2005 р.). У меморандумі йшлося про нездатність політиків дивитися в майбутнє, зростання песимістичних очікувань у суспільстві, міграцію молоді за кордон, відтік капіталу з країни тощо. Організатори зустрічі схилили учасників до відвертого та всебічного обговорення соціальних проблем.

Першим державним діячем, який довів свою здатність «розмірковувати соціально по-новому», учасники зустрічі визнали Бісмарка. Уявляючи суспільство (націю) як єдиний живий організм, він відстоював для кожної частини цього організму необхідність турбуватися про добробут всіх інших його частин. Саме тому соціальне законодавство – це не благодійність, а моральний обов'язок, який повинен стати законом. А.Лабіш нагадав, що співавтором законопроектів «залізного канцлера» був його підлеглий (та опонент) Теодор Ломан, який намагався впровадити в життя ідею самоорганізації на основі особистої відповідальності всіх застрахованих перед суспільством. Ця ідея була запозичена Т.Ломаном із практик євангелістських громад Ганновера. Однак у подальшому, у процесі створення сучасної соціальної держави, ідея не отримала розвитку. Звідси послаблення почуття солідарності та особистої відповідальності за стан справ у державі. У сучасній моделі соціальної держави відсутня, на думку А.Лабіша, важлива ланка – зв'язок між розміром соціальних виплат (соціальною акцією) та особистим внеском отримувача (соціальним паєм) у страховий фонд. Тому вже більше півстоліття (після пенсійної реформи 1957 р.) зростання пенсійних виплат випереджає зростання трудових доходів населення. Соціальна держава все більше поринає у кризу. Зникають, на думку деяких учасників дискусії, «соціальні основи соціальної держави», погіршується демографічна структура, посилюється потреба у залученні до країни іммігрантів.

Відтак з'являється спокуса активізувати регуляторну діяльність, посилити державний інтервенціоналізм. Прикладом можуть слугувати реформи у системі охорони здоров'я – з 1977 р. їх було приблизно 240, з них деякі отримали най-

менування «реформ сторіччя». Результатом стало зростання бюрократизму, а замість обслуговування пацієнтів лікарі заповнюють формуляри³⁹. Забюрократизований і ринок праці – багато бажаючих працювати не можуть отримати роботу в малому бізнесі, тому що малі підприємства скуті довідками, які перетворюють легальне винаймання на роботу неприбутковим. Мільйони безробітних безкоштовно здобувають освіту та отримують непопулярні спеціальності, які не дозволяють людині знайти роботу.

Суспільство не змінюється через те, що досить багато людей, на думку учасників дискусії, не зацікавлені у змінах. Серед них не тільки маргінали – незмінна клієнтела системи соціального страхування. Профспілки, як і раніше, вимагають підвищення оплати праці, підприємці зростання заробітків переносять на виробничі витрати, у результаті незмінно відтворюється спіраль: зарплата – ціни – інфляція – зарплата. Задоволені таким станом лише численні службовці органів контролю та нагляду – їх лави зростають, без роботи вони не залишаються. За таких обставин яке місце буде гарантоване Німеччині у глобальному розподілі праці? Як вона збереже своє провідне місце, якщо її населення буде поповнюватися зростаючою армією безвідповідальних утриманців? Як домогтися того, щоб «солідарність» перестала бути поганим словом? Якщо не змінити ситуацію, то виникає сумнів, чи здатна сучасна держава взагалі залишатися соціально-інтеграційним елементом німецького суспільства?

Учасники дискусії дійшли висновку, що зміни на краще будуть лише після того, як суспільство почне «соціально розмірковувати по-новому» та у своїх вчинках керуватиметься новим світоглядом. Внутрішній світ людини зараз, у певних аспектах, перебуває у стані змін – у світогляді ми вже у глобальному світі. В інформаційному суспільстві, у суспільстві знань свобода та особиста відповідальність стають елементарними засадами життєдіяльності кожного.

«Нове соціальне мислення» означає інше розуміння свободи – не «від», а «для» свободи. В інформаційному, глобалізованому суспільстві людині недостатньо бути вільною від гріючих душу пропозицій допомоги (тобто, подачок) з боку держави – вона повинна здобути свободу, яка забезпечить здатність стати повноправним членом нового суспільства. Криза «старої» соціальної держави буде подолана лише тоді, коли вдасться свободу поєднати з особистою відповідальністю та перетворити це у нагальну потребу як у суспільному, так і у приватному житті кожного. Але для досягнення цієї мети втручання зовнішніх факторів – зусиль держави, політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації – зовсім недостатньо. Внесок у таку важливу справу здатна зробити церква.

Учасники дискусії прийняли конкретні рекомендації, які відображають, на їх думку, сучасне бачення «соціального». Об'єктом соціального страхування повинна залишатися кожна людина, а не тільки галузь трудових відносин. Людина повинна мати реальні права забезпечити своє існування власною працею, а держава зобов'язана забезпечити їй реалізацію такого права. Праця повинна бути звільнена від соціально-політичних обмежень, трудове законодавство доцільно принципово спростити. Кожному громадянину необхідно надати можливість здобувати професійну підготовку, загальну освіту та підвищення кваліфікації протягом усього життя. Центрами соціального життя повинні стати ланки, де зароджується та відтворюється соціальний організм – родина, громада, найближче оточення. Діти та підлітки повинні стати об'єктом особливої уваги, молоде покоління доцільно виховувати в дусі співробітництва та солідарності – від дитячого садка до університету. Саме нове покоління здатне обійняти та керуватися у житті «новим соціальним мисленням».

Такі рекомендації багато у чому повторюють те, що неодноразово було предметом обговорення на різних форумах, в урядових та політичних колах. Новими можна було назвати заклики передати рішення соціальних проблем і, у першу чергу, соціального страхування з вищих щаблів влади – державного та рівня ЄС – на рівень регіонів, міст і громад. Це аж ніяк не призведе до відродження партикуляризму, а, навпаки, зміцнить соціальну та територіальну єдність держави.

Нагадаємо, що саме зміцнення такої єдності було головною турботою «залізного канцлера». Сучасні німці через сторіччя від дня смерті Бісмарка вважають необхідним дійти згоди про те, що «соціальне» – це загальнонаціональна солідарність, коли турбота про добробут людини залежить від самодисципліни та особистої відповідальності кожного. Складність полягає, проте, у тому, що цією ідеєю внутрішньо, без зовнішнього примусу повинні перейнятися всі члени суспільства.

¹ Найбільшу цінність мають наступні публікації: *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, Von der Reichsgrundungszeit bis zur Kaiserlichen Sozialbotschaft (1867–1881), vol. 4, Arbeiterrecht.* Edited by Wolfgang Ayab, Karl-Heinz Nickel and Heidi Winter. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997. – 729 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, vol. 5, Gewerbliche Unterstutzungskassen.* Edited by Florian Tennstedt and Heidi Winter with Elmar Roeder and Christian Schmitz. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. – 798 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, vol. 6, Altersversorgungs – und Invalidenkassen.* Edited by Florian Tennstedt and Heidi Winter with Elmar Roeder, Christian Schmitz and Uwe Seig. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002. – 638 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, vol. 7, parts 1 and 2, Armengesetzgebung und Freizugigkeit.* Edited by Christooph Sachse, Florian Tennstedt and Elmar Roeder with Margit Peterle. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000. – 986 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section II, Von der Kaiserlichen Sozialbotschaft bis zu den Februarerlassen Wilhelms II (1881–1890). vol. 2, part 2, Die Ausdehnungsgesetzgebung und die Praxis der Unfallversicherung.* Edited by Wolfgang Ayab. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001. – 684 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section II, vol.3, Arbeiterschutz.* Edited by Wolfgang Ayab. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998. – 622 s.; *Die Anfänge der gesetzlichen Rentenversicherung in Deutschland. Die Invaliditäts und Altersversorgung von 1889 im Spannungsfeld von Reichsverwaltung, Bundesrat und Parlament.* By Wrike Haerendel. Speyer: Forschungsinstitut für öffentliche Verwaltung, 2001. – 678 s.

² *Furst Bismarck nach dem Kriege.* Rengenerische Buchhandlung, 1888. – S.9.

³ Цит. за: *Deutsche Geschichte.* Hrsg. Dr Gert Sudholt. Herft Bismarck, 1986. – S.54.

⁴ <http://www.konservativ.de/psg/bismarck.htm>

⁵ Ibid.

⁶ *Schmollers Jahrbuch.* – 1881. – H.1. – S.298.

⁷ *Hunkel E.* *Furst Bismarck und Arbeiterversicherung.* – Erlangen, 1909. – S.96.

⁸ *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des deutschen Reichstages* (далі – *Stenographische Berichte*). – IV. Legislaturperiode, IV. Session 1881. – Bd.III. – Anlage №41.

⁹ *Stenographische Berichte, IV. Session, 1881.* – Bd.IV, Drucksache № 159.

¹⁰ *Germania.* – 11.VI.1881.

- ¹¹ Stenographische Berichte, IV, Leg., IV. Sess., 1881. – Bd.II. – S.1544.
¹² Ibid. – S.1534.
¹³ Бебель А. Из моей жизни. – Москва, 1963. – С.730.
¹⁴ Stenographische Berichte, IV, Leg., IV. Sess., 1881. – Bd.II. – S.1510.
¹⁵ Ibid. – S.1462–1463.
¹⁶ Poschinger H. von. Furst Bismark und Parlamentarier. – Bd.I. – Berlin; Breslau, 1894. – S.187.
¹⁷ Ibid. – S.191–192.
¹⁸ Heidemann K. Bismarcks Sozialpolitik und die Zentrumpartei 1881–1884. – Herford, 1930. – S.39.
¹⁹ Peschke P. Geschichte der deutschen Sozialversicherung. – Berlin, 1962. – S.292.
²⁰ Ibid.
²¹ Stenographische Berichte, V, Leg., II. Sess., 1882–1883. – Bd.V, Drucksache №14, 19.
²² Ibid. – §1.
²³ Ibid. – S.236–237.
²⁴ Germania. – 16.V.1882.
²⁵ Ibid. – 20.V.1882.
²⁶ Heidemann K. Op. cit. – S.82–85.
²⁷ Stenographische Berichte. – V, Leg., II. Sess., 1882–1883. – Bd.III. – S.1999.
²⁸ Ibid. – S.2691.
²⁹ Richter E. Politisches ABC-Buch, 1892. – S.219.
³⁰ Heidemann K. Op. cit. – S.89.
³¹ Stenographische Berichte, V, Leg., IV. Sess., 1884. – Bd.I. – S.53–58.
³² Ibid. – S.94–97.
³³ Ibid. – S.737.
³⁴ Ibid. – S.774.
³⁵ Handlexikon zur Politikwissenschaft Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung / Mickel W. (Hrsg.). – Bd. 237. – Bonn, 1986. – S.472.
³⁶ Sachsse Ch. Der Volksfahrtstaat in historischer und vergleichender Perspektive // Geschichte und Gesellschaft. – 16, 1990. – S.481.
³⁷ <http://www.unidusseldorf.de/home/Zentraleinrichtungen/organe/rector/Dokumente/20050718-AZ-VORTRAY-05-06-07pdf>
³⁸ Baring A. Scheitert Deutschland? Abschied von unseren Wunschwelten. Stuttgart. Deutsche Verlags. – Anstalt, 1997. – S.87.
³⁹ Weinhold E.-E. Reform oder Etikettenschwindel? Die neue Gesundheitspolitik zu Bismarcks Zeiten und deren Weiterentwicklung // <http://www.haeeverlag.de/photo/archiven.htm180607>

The article examines internal political state of things in Germany of 1880s when political class was forced to introduce social insurance in order to reduce social tension. Social legislation branch, created by compromise and agreement between Reichstag deputies and Otto von Bismarck, in time became an example for probably whole Europe. The question is also in which forms the lessons of historical past become relevant in socio-political reality of modern Germany.